

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA IJTIMOIIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Bekmurodov Mehroj Faxriddin o'g'li

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
magistratura bosqichi talabasi*

Annotatsiya: Amir Temurning ibratli hayoti va davlatdorlik iqtidori, faoliyati, saltanati tarixi, undagi ilm-fan va madaniyatni o'rganish tarixshunoslikning yirik ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida doimo jahon olimlari, davlat rahbarlari, siyosatchilar diqqat-e'tiborida bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolmoqda. Bugun Amir Temur va Temuriylar sulolasining dunyo sivilizatsiyasi rivojiga, insoniyat-ning ilmiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-g'oyaviy, madaniy va tafakkur darajasi keskin ko'tarilishiga qo'shgan hissasi beqiyosligi hech kimda shubha uyg'otmaydi. Jahon hamjamiyati Temuriylar davrini ilm-fan, madaniyat, san'at va adabiyot taraqqiyoti hamda ulug' kashfiyot va ixtirolarda o'z aksini topgan davr, xalqimizni esa shu paytgacha ikki marotaba Renessansga asos solgan el sifatida e'tirof etadi. Ya'ni xalqimiz haqli ravishda Renessans yarata olgan kam sonli xalqlar sirasiga kiritiladi. XIV asr o'rtalarida Chingizxon tasarrufidagi yerlar uning vorislari qo'l ostida bo'lsa ham, ular mayda bo'laklarga bo'linib, idora qilinmoqda edi. O'zaro hokimiyat uchun ichki kurashlar va nizolar natijasida 1348 yilda Sharqiy Turkistonda Chig'atoy avlodidan bo'lgan Tug'luq Temur hukmronligida Mo'g'uliston nomi bilan yangi davlat barpo yetiladi. Tug'luq Temur o'z yerlarini kengaytirish maqsadida Movarounnahrda bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirdi. Bu harakatlar Movarounnahr ichidagi barqaror bo'lmagan ijtimoiy-siyosiy vaziyat, boshboshdoqlik tufayli sodir bo'lgandi. Mazkur maqolada shular xususida so'z yuritamiz

Kalit so'zlar: renessans, kashfiyot, xalq, temuriylar, sivilizatsiya, san'at, adabiyot, madaniyat, «Loy jangi», sarbadorlar, harbiy yurishlar, suyurg'ol, soliqlar, davlat boshqaruvi, adabiy muhit, inqiroz.

KIRISH

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi natijasida Vatanimiz tarixini chuqur va haqqoniy o'rganish uchun keng imkoniyatlar ochdi. Mustaqillikni mustahkamlash va vatanimizni tenglar ichra teng bo'lmog'ini ta'minlashda ko'p jihatdan ma'naviy barkamol, milliy tarixini chuqur biladigan, o'zligini anglagan fuqarolar o'rni muhimdir. Ma'naviy jihatdan yetuk barkamol shaxs tarbiyalashda esa tarix fanining o'rni katta. Shuning uchun ham yurtimizda tarix fanini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Xususan, —Xalqimizning tarixi va boy madaniyati, buyuk ajdodlarimizning, eng avvalo, Amir Temurning bebaho merosi, Vatan ozodligi va farovonligi yo'lida o'zini qurbon qilgan zamondosh vatandoshlarimizning qahramonligi asosida, O'zbekiston xalqiga sodiq, qat'iy hayotiy qarashlar va faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalash

lozimligi dolzarb vazifa etib belgilangan. Shu jihatdan, Amir Temur va temuriylar davri tarixini har tomonlama chuqur o'rganish qo'yilgan ushbu vazifalarni amalga oshirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi milliy mafkura va milliy g'oya asosida tariximizning yorqin sahifalaridan biri bo'lmish temuriylar davrining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotitarixini tarixiy manbalar hamda e'tirof etilgan ilmiy adabiyotlar asosida chuqur o'rganish, o'quvchilargavatalabalargayetakazishdir.

ADABIYOTLARTAHLILIVAMETODOLOGIYASI

Amir Temur tarixiga oid ko'pgina ilmiy va ilmiy-ommabop risola hamda tadqiqotlarda uning safdoshi, ma'lum bir vaqt ittifoqdoshi va keyinchalik raqobatchisi bo'lgan Amir Husayn bilan birgalikda olib borgan faoliyatlari, ularning o'zaro kurashi chetlab o'tilgan. Sovet hokimiyati yillarida bu davr Amir Temur faoliyatining aynan vatan ozodligi uchun kurashi bilan bog'liq bo'lganligi sababli ham majburan chetlab o'tilgan bo'lsa, mustaqillik yillarida nashr etilgan Sohibqiron tarixiga oid asarlarda nisbatan qisqa yoritilgan. Shuning uchun ham ushbu o'quv qo'llanmada Amir Temurning aynan shu davrdagi faoliyatiga nisbatan kengroq o'rin ajratildi. Shuningdek, Amir Temur harbiy yurishlarining sabablari, jarayoni, natija va oqibatlari uning bosh strategik maqsadi Buyuk ipak yo'lining to'la xavfsizligini ta'minlash, Sharq G'arbning siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarini rivojlantirish g'oyasiga bo'ysunganligi xususida mulohazalar yuritilgan. O'quv qo'llanmada muallif Amir Temur va temuriylar davri siyosiy tarixining mazmun-mohiyatini, bo'lib o'tgan tarixiy voqealarning kelib chiqish sabablari va tarixiy jarayonga ta'sir etgan omillar, ijtimoiy qatlamlar va ularning tarixiy siyosiy voqelikdagi o'rni hamda manfaatlari, markazlashgan davlat topishining tarixiy sharoitlari va zaruriyatlari, siyosiy tarqoqlikning kelib chiqish sabablari va uning chuqurlashib borishining oqibatlari kabi masalalarni tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar, jahon tarixshunosligida e'tirof etilgan tamo yillar va uslublar asosida tizimlashtirilgan holda bayon qilgan. Ana shunday ichki o'zaro urushlar avj olib, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy inqiroz kuchayib borgan davr Amir Temur faoliyati bilan bog'liq. Amir Temur Shahrisabz yaqinidagi Xo'ja Ilg'or qishlog'ida barlos bekларidan bo'lgan Muhammad Tarag'ay oilasida 1336 yil 9 aprelda tavallud topadi. Uning yoshligi Keshda kechadi, harbiy mashq, diniy va dunyoviy bilim o'rganadi. 1360-1361 yillarda Tug'luq Temur qarshiliksiz Movarounnahr yerlariga bostirib kirganida Temurning amakisi Kesh hokimi Hoji barlos Xurosonga qochib ketadi. Yosh Temur amakisi hokim bo'lib turgan yerlarni qo'lda saqlash maqsadida Tug'luq Temur xizmatiga kiradi va uning ishonchini qozonib, Kesh viloyati yerlariga hokimlik qilish uchun yorliq oladi. Temurning bu harakati Movarounnahrda siyosiy tarqoqlik, o'zaro nizolar va boshboshdoqlik hukm surgan davrdagi birdan-bir to'g'ri yo'l yedi. Chunki kelajakda mahalliy hukmdorlarning Mo'g'uliston xoniga qarshi kurashining yuzaga kelishi, shubhasiz yedi. Tug'luq Temur 1361 yilda Movarounnahr yerlarini boshqarishni o'g'li Ilyosxo'jaga topshiradi. Shundan boshlab Amir Temur Tug'luq Temur xizmatidan asta-sekinlik bilan uzoqlashib, Balx hokimi Amir Qozog'onning nabirasi Amir Husayn bilan ittifoq tuzadi. Uni mustahkamlash maqsadida Temur Amir Xusaynning singlisiga ham

uylanadi. Muhimi, birgalikda mo'g'ullarga qarshi kurashni ham boshlab yuboradi. U mahalliy hokimiyat uchun bo'lgan janglarning birida, aniqrog'i, Seyistonda turkmanlarga qarshi bo'lgan janglarda o'ng qo'li va oyog'idan yaralanib, bir umrga oqsoq bo'lib qoladi.

1363 yili Tug'luq Temurning vafoti Movarounnahr uchun bo'lgan kurashlarni kuchaytirib yubordi. Lekin mug'ul bosqinchilari osonlikcha Movarounnahrni bermasligi ma'lum yedi. Shu munosabat bilan Temur va Amir Husaynning birlashgan kuchlari 1365 yilda Movarounnahrdan haydalgan Ilyosxo'ja qo'shinlariga qarshi kurash boshlaydilar. Toshkent va Chinoz oralig'ida bo'lgan mashhur «Loy jangi» ittifoqchilar o'rtasidagi kelishmovchilik tufayli mag'lubiyat bilan tugaydi. Ana shu voqeadan so'ng Amir Temur va Amir Husayn o'rtasida ixtilof boshlanadi. «Loy jangi»da g'alaba qilgan Ilyosxo'ja yesa Movaroun-nahrdagi harbiy harakatlarini kengaytirdi. Endi u katta qo'shinlar bilan Samarqandga yurish boshlaydi. Bu paytda Samarqanddagi Mavlonozoda va Abu Bakr Kalaviy boshliq sarbadorlar Ilyosxo'jaga qarshi chiqadilar. Mahalliy aholining vatanparvarlik namunalarini ko'rsatib qarshilik ko'rsatganliklari tufayli Samarqandni qamal qilib turgan mug'ul qo'shinlari Movarounnahrni butunlay tashlab ketishga majbur bo'ldilar. Samarqandliklarning mug'ullar ustidan yerishgan g'alabasi to'g'risidagi xabarni yeshitgan Amir Temur va Amir Husayn Movarounnahrda yo'l olishib, Samarqand yaqinidagi Konigilda sarbadorlar rahbarlari bilan uchrashadilar. Bu uchrashuvda o'zaro kelishmov-chilik kelib chiqib, sarbadorlarning rahbarlari hiyla yo'li bilan o'ldiriladi. Movarounnahrda Samarqand taxtini Amir Husayn yegallab, uning hukmronligi o'rnatiladi. Shundan boshlab Temur va Husayn o'rtasidagi munosabat yanada keskinlashadi. Demak, bu vaqtga kelib Movarounnahrda o'zaro urushlarga barham bera oladigan markazlashgan davlat tuzish o'ta zaruriyatga aylangandi. Buni anglagan Amir Temur Amir Husaynga qarshi zimdan kurash olib borib, Balxni qamal qilish paytida o'z ittifoqchisi Xuttalon hokimi Kayxusrav qo'li bilan 1370 yili Husaynni chetlashtiradi.

Mana shu davrdan ye'tiboran Amir Temurning Movarounnahrda yakka hukmronlik faoliyati boshlanadi. Bu yesa uning qariyb 35 yillik hukmronligi va ko'plab jahongirlik harbiy yurishlari uchun qulay shart-sharoit yaratadi. Amir Temur o'zini Amir Kuragoniy deb atay boshladi. Chunki, u Amir Husaynning beva xotini Chingizxon avlodidan bo'lgan Saroymulxonimni o'z nikohiga olgan yedi. Keyinchalik unga atab maqbara qurdiradi. Temur qisqa vaqt ichida Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'idagi yerlarni, Farg'ona va Shosh mulklarini o'ziga bo'ysindirdi. 1372-1388 yillar orasida Xorazmga 7 marta harbiyyurish qilib, uni ham o'ziga bo'ysundirdi. Temur Oltin O'rda xoni To'xtamishga qarshi 1389, 1391, 1394-1395 yillarda 3 marta yurish qilib, uni ham yengdi. Oltin O'rda qudrati to'lasincha sindirildi. 1395 yilda Shimoliy Kavkaz hamda Terak daryosi bo'yida Temur va To'xtamish o'rtasida shiddatli jang bo'lib, bu jang Temur g'alabasi bilan tugadi. Bu g'alabalar Temur qo'hinlarining quyi Povolje, Astraxon, Shimoliy Kavkaz, Azov bo'ylariga chiqish uchun keng yo'l ochildi. Temurning Xorazm, Movarounnahr yerlariga va Oltin O'rdaga yurishlari, poytaxtning Keshdan Samarqandga ko'chirilishi

O'rta Osiyoda markazlashgan davlatni tashkil qilishga qaratilgan bo'lsa, uning Yeron, Kavkaz, Hindiston, Old va Kichik Osiyoga harbiy yurishlari imperiyani kengaytirish maqsadida amalga oshirilgandi. Temur o'zining uch yillik (1386-1388), besh yillik (1392-1398), yetti yillik (1399-1405) yurishlari davomida Ozarbayjonda jaloyirlar, Sabzavorda sarbadorlar davlatini, Hirotida kurdlar davlatini tugatib, Yeron va Xurosonni o'z tasarrufigakiritdi. Amir Temur 1398 yilda Hindistonga qilgan harbiy yurishida Dehli shahrini, 1400 yilda Suriyaga qilgan yurishida yesa Halab va Beyrut shaharlarini, 1401 yilda Damashq shahrini yegallaydi. 1402 yilda usmoniylar imperiyasining sultoni Yildirim Boyazidga qarshi yurishida uni mag'lubiyatga uchratadi. Bu g'alaba bilan Temur Yevropaning usmoniylar asoratiga tushishini bir necha o'n yillar orqaga suradi. Temur 1404 yilda Kichik Osiyodan Samarqandga keladi va Xitoyga harbiy yurish taraddudini ko'radi. Aslida Temur yirik sarkarda bo'lib, kuchli harbiy boshqaruv tizimini yaratadi.

1404 yil qishida Temur 200 minglik qo'shin bilan Xitoy safariga otlandi. Ammo Temur qattiq betobligi sababli chegara shahari O'trorda to'xtaydi va shu yerda 1405 yilning 18 fevralidavafot yetadi. Natijada Xitoyni tobe yetish rejasi amalga oshmay qoladi. Amir Temur hayotining so'nggi yillarida o'zining yesdaliklari va tuzuklarini yozib qoldirdi "Temur tuzuklari" da davlat tuzilishining asosiy bo'g'inlari, ularning vazifa, funksiyalari, vazirlarning faoliyatlari, turli hil ijtimoiy guruhlar, tabaqalarga munosabat, qo'shin tuzilishi davlatning moliya va soliq siyosati, mulkiy munosabatlar hamda shu singari dolzarb masalalar, ularni hal yetish yo'llari aniq ifodalangan.

NATIJARVAMUHOKAMALAR

Amir Temur davlatni mustahkamlashda qonun-qoidalarining tutgan o'rniga keng ye'tibor berdi. U bu haqda quyidagilarni yozdi: «Davlat ishlarini saltanat qonun - qoidalariga asoslangan holda boshqardim. To'ra va tuzukka tayanib saltanatda o'z martaba va maqomimni mustahkam saqlab turdim». Amir Temur turk-mo'g'ul an'analariga amal qilgan holda o'z davlati hududlarini suyurg'ol (ulus) tariqasida in'om qilish yo'li bilan boshqargan. Temur Movarounnahrda tashqaridagi yerlarni to'rt ulusga bo'lib, farzandlariga in'om yetdi. Bu masalaning ye'tiborli tomoni shundaki, bo'lib berilgan yerlar ichki mustaqillikka yega bo'lsalar-da, lekin amalda markaziy hokimiyatga bo'y sungan-lar. Uslarlar o'rtasida turli nizolar va kelishmovchiliklar bo'lmasligi uchun ularning faoliyatini shaxsan o'zi nazorat qilib turgan. Temur davlat mafkurasining kuchli hokimiyat va tayanch yekanligini tushunib yetganligi bois davlat, saltanat ishlarini yuzaga keltirishda kamchilikka yo'l qo'ymaydigan vazirlarni tanlashga alohida e'tibor bergan. Amir Temur vazir to'rtta sifatga ega bo'lishi lozim deb hisoblagan: asillik, toza nasllik; aql-farosatlilik; sipohi raiyat ahlidan xabardorlilik; sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik.

Temur davrida davlat markaziy ma'muriyati boshida devonbegi, ark begi va to'rt vazir turgan. Vazirlar soliq yig'ish, meros ishlari, askarlar maoshi va ularni oziq-ovqat bilan ta'minlash va saroy xarajatlari bilan bog'liq ishlar bilan shug'ullangan. Temur davridagi ilm-fan, me'morchilik, san'at sohalari o'z davriga nisbatan yuqori darajada

rivojlanib, yuksak ma'naviy boylik darajasiga ko'tarildi. Sohibqiron mamlakat obodonchiligiga ham juda katta ye'tibor berdi. Samarqand-ni poytaxt qilib olgach dunyoning turli joylaridan keltirilgan binokorlar, me'morlar tomonidan masjidlar, madrasalar, maqbaralar qurildi. Hattoki g'ariblarga oziq-ovqat beradigan g'aribxonalar, yo'lovchilar qo'nib o'tadigan maxsus joylar ham qurilgan. Shahar atrofi mustahkam devorlar bilan o'ralib, Ohanin, Shayxzo-da, Chorsu, Korizgoh, So'zangaron, Feruza kabi nomlar bilan darvozalar quriladi. Temurning qarorgohi sifatida noyob ma'muriy bino Ko'ksaroy va Bo'stonsaroylar qad ko'taradi. Samarqand atrofida atab go'zal bog'lar yaratgan. Temur tug'ilgan joyi Keshda Oqsaroy, Jome masjidi, madrasalar barpo ettirdi.

Turkiston shahrida Xoja Ahmad Yassaviy maqbarasini qurdiradi. Bu davrda Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va Toshkent kabi shaharlar hunarmandchilik va savdo markazlariga aylandi. Amir Temur savdo yo'llari rivojiga va uning tinchligiga alohida e'tibor berdi. U boy o'ljalar bilan cheklanibqolmay, balki jahon karvon savdosi yo'llari (Yevropa va O'rta Osiyo mamlakatlarining Uzoq Sharq bilan) ustidan hukmronlik qilishni ham o'z oldiga maqsad qilib qo'ygandi. Sohibqiron Oltin O'rda hududidan o'tgan shimoliy savdo yo'lini ishdan chiqarish va savdo yo'lini O'rta Osiyo orqali o'tgan yeski ipak yo'lga yana burib yuborishga zo'r berib harakat qildi. Amir Temur davlatining mafkurasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotni izga solib yo'naltirishdan tashqari siyosiy hayotda ham katta kuchga aylandi. U chet davlatlar bilan aloqani kengroq yo'lga soldi. U davr shart-sharoitlaridan kelib chiqib, tashqi siyosatda qat'iy faol harakat qilib, o'z saltanati dovrug'ini jahon miqyosiga olib chiqa oldi.

Amir Temurning Yildirim Boyazid ustidan qozongan g'alabasidan so'ng Fransiya, Angliya, Genuya va Vizantiya yerkin aloqalarni, savdogarlar va mol almashishni taklif yetgan. U Yevropa mamlakatlari bilan yaqin qo'shnichilik qilish, savdo karvon yo'llarini rivojlantirish niyati borligini ko'rsatib, o'z davlati shuhratini Yevropaga tarqata oldi. Uning saltanatining dovrug'i bu mamlakatlarga borib yetishi bilan Fransiya, Angliya, Genuya, Vizantiya va Ispaniya kabi davlat-larning qirollari sohibqiron bilan siyosiy, iqtisodiy, savdo aloqalari o'rnatishga intilganlar. Shu bois ular Temur huzuriga muntazam yelchilar yuborib turganlar. Amir Temur davrida diniy ilmlar va dunyoviy fanlar barqaror bo'lgan. U o'z davrining fan va madaniyat homiysi sifatida ham shuhrat qozondi. Doimo kamsitilgan va e'tibordan chetda bo'lgan mazhab tarafdorlarini o'z homiyli-giga olgan. Darvesh, faqir-miskinlarni o'ziga yaqin tutib, ularni ranjitmaslikni o'zining insoniy burchlaridan biri deb bilgan. Amir Temur vafotidan so'ng uning yirik imperiyasi parchalana boshladi. Temuriy shahzodalarning taxt uchun o'zaro kurashlari qudratli davlatning bo'linishidagi asosiy sabablardan biri edi. Amir Temur taxtiga valiahd qilib nabirasi Pirmuhammadni qoldirgan bo'lsa-da, eng katta o'g'li Jahongir Mirzoning farzandi, ko'pgina amirlar va amaldorlar uning hukmronligini tan olmadilar. 1405 yil martoyida Temurning nabirasi Xalil Sulton o'zboshimchalik bilan Samarqand taxtini yegalladi. Undan tashqari, Xurosonda Shohruh, Balx, G'azna va Qandahorda Pirmuhammad, G'arbiy Yeron va Ozarbayjonda Mirzo Umar va Abubakr Mirzo, Turkiston, Sabron, O'tror,

Sayramda Amir Berdibek, O'ratepa va Farg'onada Amir Xudoydod, Xorazmda Idiku o'zlarini hukmdor deb ye'lon qildilar. Temuriy hukmdorlardan Shohruh (1405-1447), Mirzo Ulug'bek (1409-1449), Sulton Husayn (Boyqaro) (1469-1506), qisman Sulton AbuSaid (1451-1469) davrlarida ichki osoyishtalik, ma'rifat va madaniyatga ye'tibor tufayli ilmu-fan va madaniyat yuksalib, Movarounnahr va Xuroson yana Sharqning ma'rifat va madaniyat markazi nomini qaytarib oladi. Bu vaqtda nafaqat Hirot va Samarqand, balki Movarounnahr va Xurosondagi boshqa shaharlarda ham olimu-fuzalo, shoiru-me'morlar, bastakoru naqqoshlar guruhlar to'plana boshlaydi. Buxoro, Xorazm, Balx, Mashhad, Sheroz ham o'ziga xos madaniy markazlar rolini o'ynay boshlaydi. Ma'rifatparvarligi va aqlli bilan nom chiqargan Shohruh davrida asriy ilm-fan, madaniyat an'analari qayta jonlana boshlagan yedi. Shahar qayta qurildi. Hirotidagi yeng gavjum joylardan biri Shohruhning o'g'li Boysunqur tashkil etgan kitobxona nomini olgan joy bo'lib qoldi.

Bu yerda o'z davrining eng sara kitoblari qayta ko'chirilar, sotib olinar va sotilar yedi. Bu paytda hukmdor va amaldorlarning homiyligi natijasida tasviriy san'at, amaliy san'at, xattotlik san'ati o'z rivojini maromiga yetqazdi. Mirak Naqqosh boshchiligidagi sharq miniatyura san'ati ham o'z faoliyatini shu yerdan boshlagan yedi. Hirotlik va xurosonlik ko'plab badavlat zodagonlar, savdogarlar ham ilm-fan, madaniyatga homiylik qila boshlaydilar. Masalan, Shohruh hukm-ronligi davrida zodagon Hoji Arslon Tarxon o'zining ma'rifatparvarligi bilan nom chiqargan yedi. Movarounnahr yerlarini 1409 yildan boshlab Shohruhning katta o'g'li Ulug'bek Mirzo boshqara boshladi. Ulug'bekning hukmronlik davri (1409-1449) asosan Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi bilan izohlanadi. Mirzo Ulug'bek Movarounnahrni musulmon olamining ilmiy markaziga aylantirishga harakat qildi. Xususan, Samarqand, Buxoro, Kesh ilm-fan markazlariga aylandi. U 1417 yilda Buxoro, 1420 yilda Samarqand va 1433 yilda G'ijduvonda madrasalar barpo yetdi. Samarqandni obodonlashtirish ishlariga bosh-qosh bo'lib, Go'ri Amir, Shohizinda me'moriy majmualarini oxiriga yetqazdi. Marvda ham bir qator diniy muassasalar qurdiradi. Hadisi sharifdagi «Ilm olmoqqa intilmoq har bir muslim va muslima uchun ham farz va qarz» degan iborasi Buxoro madrasasi peshtoqiga shior sifatida o'yib yozdirib qo'yiladi.

Xususan, Samarqandga o'z zamonasining yirik, taniqli olimlarini chor-lashga harakat qilgan. Uning sa'y-harakatlari tufayli zamonasining 100 dan ortiq olimlari Samarqandga yig'ildilar. Ular orasida Taftazoniy, Mavlono Ahmad, o'z zamona-sining «Aflotuni» deb nom olgan Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Koshiy, Muhammad Xavofiylar va boshqa taniqli olimlar ham bor yedi. 1420 yilda Samarqand madrasasi ochilganda unda 90 dan ortiq olim qatnash-gan. Ilk ma'ruzani Mavlono Havofiy o'qigan vaqtida, uni faqat 2 kishi –Mirzo Ulug'bek va Qozizoda Rumiy tushungan, xolos. Keyinchalik o'z zamonasining taniqli kishilari Abdurahmon Jomiy, Xo'ja Ahror va boshqalar ham Samarqand madrasasida tahsil olganlar. Shuningdek, Samarqandda bu davrda bir necha madrasalar ham bo'lib (Xonim, Feruzshoh, Shohmalik, Qutbiddin va bosh-qalar) ularda ham salohiyatli olimlar dars berishar yedi. 1424-1429 yillarda Samarqand

yaqinidagi Obirahmat anhorida yaqinida Mirzo Ulugʻbek rasadxona qurdiradi. U oʻsha davrning noyob inshootlaridan boʻlib, doira shaklida barpo yetilgan, imoratning aylanasi 47 m., balandligi 31 m. dan iborat 3 qavatli bino boʻlgan. Binoning ichida maxsus tekshirish xonalari boʻlib, unda yerlarda maxsus asbob-uskunalar joylashtirilgan. Samoni kuzatish va oʻrganish borasida Gʻiyosiddin Jamshid yordamida astronomik oʻlchov asbobi - ulkan sekstant oʻrnatilgandi. Bu sekstant Sharqdagi yeng katta astronomik oʻlchov asbobi hisoblangan. Shuningdek, mahalliy ustalar (Iso Usturlobiy, Abu Mahmud Xoʻjandiy, Usta Ibrohim) qoʻli bilan koʻplab zaruriy astronomik oʻlchov asboblari ham yasaladi va oʻrnatiladi. Rasadxona qoshida 15 ming nusxadan iborat boy kutubxona ham boʻlgan. Uning atrofida olimlar yashaydigan yer-chorbogʻlar Bogʻimaydon va Chinnixon nomi bilan shuhrat topdi. Ulugʻbek Samarqandda oʻziga xos astronomiya maktabini yaratdi. Rasadxonada Ulugʻbek bilan birga oʻz zamonasining mashhur matematigi va astronomlari Qozizoda Rumiy, Gʻiyosiddin Jamshid, Koshiy, Ali Qushchi kabilar tadqiqot ishlarini olib borgan. Ulugʻbek davrida, shuningdek, Samarqand Sharqning madaniy markaziga aylanganligi uchun mashhur faylasuf Ali ibn Muhammad Jurjoni, taniqli tabib Mavlono Nafis, shoir Xayoliy Buxoriy, «Yusuf va Zulayho» dostonining muallifi Durbek, qasida janrining taniqli namoyandasi oʻzbek shoiri Sakkokiy, mashhur xattot Abdurahim Xorazmiy va boshqalar Ulugʻbek homiyligi ostida Samarqandda yashab ijod qilganlar. Yana Sharqning koʻplab taniqli olim va shoirlari, fuzaloi ulamolari Samarqandga tez-tez kelib turdilar.

Ulugʻbek davridagi madaniy markaz keyinchalik Ulugʻbek akademiyasi nomini olib, dastavval mashhur fransuz yozuvchisi va olimi Volter (1694-1778) tomonidan yeʼtirof yeʼtilgandi. Ulugʻbek atrofiga uyushgan kuplab buyuk komusiy olim soxiblari - Kozizoda Rumiy, Giyesiddin Jamshid Koshiy, Muxammad Ali Kushchi, Muxammad Xavofiylar ilm-fanning turli soxalarida, ayniksa, astronomiya, matematika singari anik fanlar buyicha barakali ijod kildilar xamda uzlaridan ulkan meros koldirib ketdilar. Temuriylar davri tasviriy sanʼatining ulkan namoyandasi, tengsiz talant soxibi, unlab moxir musavvirlarning ustozi, benazir ijodi xozirgacha xam insoniyat axlini lol koldirib kelayetgan Kamoliddin Bexzod (1455-1537) xam Xirot ijodiy muxitida faoliyat kursatdi. Temur va temuriylar davrida tarixshunoslik fani rivoj topdi. Bu davrda yashab ijod kilgan muarrixlarning asarlarida usha zamon tarixiy vokealarning mufasal tafsilotlari, sharxlaridan tashkari ularning chukur ijtimoiy moxiyati, mazmuni uzining butun ziddiyatliligi va murakkabliligi bilan ifoda etilgan. Bu davr tarixchilaridan Nizomiddin Shomiy, Xofizu Abru, Sharofiddin Ali Yazdiy, Fosix Xavofiy, Abdurazzok Samarkandiy, Ibn Arabshox, Giyesiddin Ali, Mirxond, Xondamir usha davr ijtimoiy xayeti jarayenining talab va extiyejlaridan kelib chikkan xolda temuriy xukmdorlarning turli-tuman faoliyati, saʼy-xarakatlari bilan boglik tarixiy xodisalar, vokealarni xolis va xakkoniy aks ettirishga intilganlar. 1447 yilda Shohruh Mirzo vafotidan soʻng Temurzodalar oʻrtasidagi kurash boshlanib ketdi. Oqil va dono

hukmdor Ulug'bek bu kurashlarga barham berishga harakat qilib ko'rdi. Lekin buning uddasidan chiqolmadi.

Aksincha, o'g'li Abdullatifning bevosita ishtiroki tufayli o'zi bu kurashlarning qurboni bo'ldi. Xullas, XV asr o'rtalariga kelib, Mirzo Ulug'bek vafotidan keyin (1449) temuriy shahzodalar o'rtasida hokimiyat uchun kurash yana avj oldi. Abdullatif xurofotchi din ahllari, darveshlar guruhi bilan yaqinlashib, o'zinihimoya qilishga urindi. Lekin qotil padarkush taxtda uzoq o'tira olmadi. 1450 yilning 8 mayida shahar qandag'i yonida, Bog'inavdan nariroqda unga suiqasd qilinib, o'ldirildi. O'ldirganlar hattoki qo'rqmasdan Abdullatifning kesilgan boshini Registondagi Ulug'bek qurdirgan madrasa peshtoqiga namoyishkorona tarzda ilib qo'ydilar. Yendi Samarqand taxtiga temuriylardan Mirzo Ulug'bekning kuyovi hamda jiyani Mirzo Abdullo o'tiradi. Buxoroda yesa hokimiyat Mironshohning nevarasi Sulton Abu Said qo'liga o'tadi. Mirzo Abdullo o'zining bir yillik hukmronlik davrida mamlakatda barqarorlikni tiklashga, Mirzo Ulug'bekning madaniy sohadagi ishlarini davom yettirishga, markaziy hokimiyatni kuchaytirishga harakat qildi. U Samarqand taxti davogarlari Alouddavla va Abu Saidlar bilan kurash olib borib, Samarqandga qarshi yurish qilgan Abu Said qo'shinini tor-mor keltirdi. Abu Said Sirdaryo ortiga qochib, Dashti Qipchoq o'zbeklari xoni Abdulxayrxondan yordam so'rab murojaat qiladi. 1451 yilning yozida Samarqand yaqinidagi Sheroz qishlog'ida bo'lgan jangda Mirzo Abdullo o'ldirilib, taxt Sulton Abu Said Mirzo (1451-1469) qo'liga o'tadi. Temur davlatining Xuroson yerlari Shohruhning boshqa bir nevarasi Boysunqurning o'g'li Abdulqosim Bobur qo'lida saqlanib qolib, u to vafoti (1457)ga qadar Hirot taxtini boshqarib turadi.

Bu vaqtga kelib o'zaro siyosiy tarqoqlik yanada avj oladi. Birgina Xurosonning o'zi o'ndan ortiq qismga bo'linib ketadi. O'zaro taxt uchun muttasil kurashlar mamlakat iqtisodiy va madaniy hayotiga katta zarar yetqazib, inqiroziy holatlarga sabab bo'la boshladi. Abulqosim Bobur Xurosonni o'z qo'li ostida birlashtirishga, Shohruh davridagi madaniy hayotni tiklashga harakat qildi. 1454 yilda uning Samarqandga yurishi muvaffaqiyasiz tugab, 40 kunlik shahar qamalidan keyin yana orqaga qaytishga majbur bo'lgan yedi. Ulug'bek vafotidan so'ng madaniy markaz Xurosonga va uning poytaxti Hirotga ko'chdi. Hirot madaniy va ilmiy markazning shakllanishida Huroson hukmdori Sulton Husayn (Boyqaro) va buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning roli nihoyatda beqiyos bo'ldi. Ma'rifatli hukmdor bo'lmish Sulton Husayn butun Xurosonda ilm-fan, adabiyot, madaniyat homiysiga aylandi. Uning o'zi «Husayn» taxallusida g'azallar bitgan. Hozirgi kungacha uning she'riy «Devon»i va Nasriy «Risola» asarlari yetib kelgan. Alisher Navoiy (1441-1501) yoshligidan temuriy shahzoda Sulton Husayn bilan do'st yedi, keyinchalik ular Xuroson hokimi Abdulqosim Bobur (1451-1457) xizmatida birga bo'lganlar. Husaynning xizmat davrida Alisher Navoiy Mashhad va Hirot madrasalarida tahsil ko'radi. Keyinchalik Movarounnahr hokimi Sulton Abu Said tazyiqi bilan Samarqandga ketishga majbur bo'ladi va u yerda 2 yil turib, o'z bilimini yanada takomillashtiradi. 1469 yilda Xuroson taxti Sulton Husaynga tekkanidan so'ng,

uning taklifi bilan yana Hirotga keladi va bu yerda dastlab muhrdorlik, so'ngra vazirlik qiladi. Alisher Navoiy vazirlik davrida (1472-1476) mamlakatda iloji boricha osoyishtalik va adolat o'rnatishga harakat qildi, shaharlar yuksaldi, suv chiqarilib ko'pgina yerlar obod bo'ldi, hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlari yanada rivojlandi. Navoiy ilm-fan, ma'rifat va madaniyat ahliga shaxsan o'zi homiylik qildi. Garchi toju taxt uchun kurashlarda va fitna-nizolar natijasida Navoiyning Sulton Husayn bilan oralaribiroz sovugan bo'lsa-da, lekin Navoiy umrining oxiriga qadar davlatning tayanch shaxslaridan biri bo'lib qoldi. Jumladan, u vazirlik lavozimidan ketar yekan, Navoiyga shohona to'n kiygizib, uning iltimosi hech qachon yerda qolmasligini qayd qiladi.

Ma'lumotlarga ko'ra, Alisher Navoiy 300 dan ortiq turli qurilish, obodonchilik ishlariga bosh-qosh bo'lgan. Hirotidagi Injil daryosi bo'yida uning rahnamoligida «Ixlosiya», «Shifoia» majmualari, Tus viloyatidagi Turuqband suv ombori va kanali, Hirot va Mashqaddagi sug'orish inshootlari, Astrobod-dagi saroy va masjid, Marvdagi madrasa ishga tushirildi.

XULOSA

Fransuz sharqshunoslarining Amir Temur va Temuriylar davri tarixini o'rganish keng miqyosda bo'lib, ular o'sha davr boshqaruv va harbiy tizimini, madaniyati, dini, falsafasi va ilmiy tafakkurini atroflicha yoritadi. San'at va me'morchilik fransuz olimlari uchun alohida va doimiy qiziqish mavzusidir. Temuriylar Uyg'onish davriga bag'ishlab ular yozgan asarlar, o'tkazgan ilmiy-anjumanlar va ko'rgazmalar shundan dalolat beradi. Amir Temur birinchi navbatda bunyodkor shaxs va har tomonlama yetuk, bilimli kishilardan edi. Uning faoliyatiga nazar tashlar ekanmiz, har bir odimida yurt farovonligi, obodligi, ta'lim, fan va san'atning rivoji uchun qayg'urishini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q». T., «Sharq», 1998.
2. Amir Temur o'g'itlari. T., «Navro'z», 1992.
3. Axmedov A. Ulug'bek Muhammad Tarag'ay. T., 1994.
4. Axmedov B. Sohibqiron Temur (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati). T., 1996.
5. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. Ikki jildlik. T., «Mexnat», 1992.
6. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. T., «Fan», 1998.
7. Tursunov, A. (2024). JOURNALISM AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI). WorldwideCross-DisciplinaryResearch, 1(1).
8. Temur tuzuklari. T., «G'afur G'ulom», 1991.
9. Fayziyev T. Temuriy malikalar. T., 1994.
10. Khamitovich K. G. Measures in the Sphere of Maternal and Child Health in Uzbekistan //Miasto Przyszłości. – 2022. – T. 29. – C. 12-15.
11. Sharaffiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. 1360-1370. T., «Kamalak», 1994.

12. Amir Temur va temuriylar davrida madaniyat va san'at. T.1996 y,
13. Abdurahmonov A. Ulug'bek va uning rasadxonasi.T. 1996 y.
14. Dadaboev H. Amir Temurning harbiy mahorati.T. 1996 y.
15. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi.T. 1992 y